

## ՀԱԼԻՁՈՐԻ ՎԱՆՔ-ԱՄՐՈՑ ԴԱԽԻԹԻ ԲԵՐԴ ԵՒ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆԵՐ

### ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ

Հալիձորի վանք-ամրոցը Սիւնեաց Հա-  
րանդ դաւառի մէջ կը գտնուի, Հալիձոր  
աւանին մէջ, լեռնային բարձրութեան մը  
վրայ: Ըստ հին յիշատակարաններու՝  
Հալիձորի վանքը տեսակ մը ամրոց եղած  
է, կամ, ինչպէս կը կոչեն արձանագրու-  
թիւնները, անապատ մը<sup>1</sup>, Հալիձորի գիւ-  
ղէն երեք չորս քիւղմեղը հեռաւորութեան  
մը վրայ, պարսպապատ եւ շրջապատուած  
խոր անտառներով:

Հալիձորի բերդը բաւական ընդարձակ  
եղած է, շինուած քառակուսի ձեւով եւ  
ունէր բուրգեր ու աշտարակներ: Հալի-  
ձոր աւանի եւ վանքին պատմական հնու-  
թիւնը փաստող վկայութիւններ չունինք,  
բացի Ս. Օրպէլեանի պատմութեան մէջ  
յիշուած Հաբանդի գիւղին յիշատակու-  
թենէն<sup>2</sup> (ըստ հին ցուցակի մը՝ Սիւնեաց  
եկեղեցիին հարկատու գիւղերուն եւ (գիւ-  
ղաւաններուն), յետոյ 1275ի արձանա-  
գրութեան մը մէջ յիշուած Հալիձոր ա-  
նունէն<sup>3</sup> Որոտան եւ Ծնհեր անուններուն  
հետ<sup>4</sup>, եւ ըստ նոր ցուցակի մը տեղա-  
նուններու նոյն դաւառին, ուր թրքական  
ձեւեր առած ինչ ինչ անուններ կան եւ ո-  
րոնց կարգին կը յիշուի նաեւ Հալիձոր<sup>5</sup>:  
Հիմնուած այս վկայութիւններու վրայ  
Հալի, Հալիձոր եւ Հալիձոր կը համար-  
ուին միեւնոյն տեղի անուններ, նախա-  
պէս անապատ կամ մենաստան՝ զետեղ-  
ուած լեռնային բարձրութեան մը վրայ եւ  
որ իբր ամբողջին զործածուած է հին

ատենէն: Հնութեան ճիշտ թուականը  
սահմանել անկարելի է: Մինչեւ Ժ. դար  
կարելի է իջնել, ուր կը գտնենք Հալիս  
գիւղին յիշատակութիւնը<sup>6</sup>:

Հալիձորի ամրոց-վանքին պատմութիւ-  
նը կապուած է Դաւիթ Բէկի հետ, որ պա-  
րսպապատ վանքը յարմար տեսնելով իր  
ծրագիրներուն՝ հոն հաստատեց իր դոր-  
ծունէութեան կեդրոնատեղին, Ծնհերի  
բերդէն անցնելով Հալիձոր: Վանքէն քիչ  
հեռու, լեռան լանջքին վրայ շինել տը-  
լած է բերդ մը՝ որ կը կոչուի Դաւիթի  
բերդ եւ երբեմն ալ Հալիձորի բերդ:

### ՊԱՏՄԱԿԱՆ

Դաւիթ Բէկի ծագումին մասին դաղա-  
փար մը տալու համար, նախ քան իր բե-  
րած հայրենասիրական ծառայութիւնը  
Ղափանի աղատադրութեան փորձերուն,  
տեսնենք աւանդութեան ձայնին համա-  
ձայն՝ անոր ծագումը, որ կը համարուի  
Մելիք-Փարսաղանեաններու ընտանիքէն:  
Մելիք-Փարսաղանեանները, սերած ըստ  
ոմանց Սիւնեաց Զադիկ իշխանէն, կամ

1. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, Վեհտիկ, Ս. Ղազար,  
1893, էջ 257-258: - Հմմտ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԱՆ  
Ս. Գ., Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ Բ,  
Երեւան, 1960, էջ 140-142:
2. ՍՏԵՓ. ՕՐՊԵԼԵԱՆ, Պատմ. նախագիծ Սիսա-  
կան, Բ. հտ., Փարիզ, էջ 298:
3. ԱԼԻՇԱՆ, Սիսական, էջ 191:
4. ԱԼԻՇԱՆ, անդ, էջ 275:
5. Անդ, էջ 258:

Ծառիկ (Աստուածատուր) ի շ խ ա ն է ն , հաստատուած էին Ղափան՝ դաւով Վրաստանէն : Մեկիք-Փարսադամ Ա. նախահայրն է այս ընտանիքին , անոր որդին Պալի կամ Պալասամ ունեցած է երեք որդիներ՝ Մեկիք-Փարսադամ Բ. , Աստուածատուր եւ Ծահում (կամ Ծիկո) :

Փարսադան Բ. ի որդիներէն են՝ Սափրագ, Պալի եւ աղջիկ մը , որուն անունը անծանօթ է : Աստուածատուր դաւակ մը միայն ունեցած է , եւ այն ալ՝ է Դաւիթ Բէկ , որ ամուսնացած չըլլալով՝ յաջորդութիւն չէ ունեցած : Ծահումի որդին կը համարուի , դարձեալ ըստ աւանդութեան , Ստեփան Ծահումեան , ընկերը Դաւիթ Բէկի եւ անոր զօրավարներէն մէկը :

Դաւիթ Բէկի հօրեղբայրը՝ Փարսադամ Բ. կ'իշխէր , ուրեմն , այս շրջանին , այժմեան Գորիսի մէջ , Հալիճոր , Կոնասու , Բերդաքար բերդերուն վրայ : Բռնատիրական իր ձգտումները պատճառ կ'ըլլան որ նախ իր տղան Սափրագ՝ հռոման զօրւէն , եւ յետոյ իր եղբորորդին՝ Դաւիթ Բէկը , որ թողլով ամէն ինչ՝ կ'երթայ Վրաստան վախտանք թաղաւորի արքունիքին մէջ զինուորական ծառայութեան մտնելու : Փարսադան Բ. կանչելով իր քով Մխիթար սպարապետը Խնձորեսկէն եւ անոր յանձնելով պաշտպանութիւնը բերդերուն , ատեն մը կը յաջողի խաղաղութիւն վայելել , սակայն կարճ կը տևէ : Թուրքերու յարձակումները կը զօրանան ու ամբողջ Ղարաբաղը եւ Ղափան վտանգի դուռը կը հասնի՝ Կը պակսէր աղգահ

յին ուժերը միացնող եւ կազմակերպող զինացող մը : Վրաստանէն կը հասնի Դաւիթ Բէկ , դործակցելու նպատակով Ռուսերուն՝ երկրին ազատութեան համար : Այս էր Վրաց արքունիքին միտքը՝ ըստ քննական պատմութեան :

### ՀԱԼԻՁՈՐԻ ԲԵՐԴԻՆ ԿՈՒՆԵՐԸ

Ղափանի ազատութեան համար՝ Դաւիթ Բէկի կազմակերպած եւ մղած պատերազմները այլ եւ այլ կերպով պատմուած են , բայց այդ դէպքերուն հարազատ աղբիւրը պէտք է համարիլ Ստեփան Ծահումեանէն (որդի Վրթանիսի կամ Վարդանիսի) պատմուած եւ Մխիթարեանէ մը զրի առնուած ձեռագիրը՝ որ կը ճշանդի Ս. Ղազարի մատենադարանին մէջ (թ. 620) : Այդ պատմուածքը երկու խճաղորդութիւն ունեցած է , առաջինը՝ համառօտ , 1752էն առաջ , գրուած Հ. Ղուկաս Ստեփանեանէ († 1752) , Սեբաստացի Մխիթարեան վարդապետէն՝ «Պատմութիւն Ղափանցոյ» խորագրով , եւ երկրորդը՝ աւելի ուշ , Մխիթարեան Հայերու խմբագրութեամբ (առանց անուններու յիշատակութեան) , ուր Ստեփան Ծահումեանի՝ աւանդածը՝ Աւետիք քահանային տուած այլ մանրամասնութիւններով ամբողջացուցած են : Երկրորդ խմբագրութիւնը՝ Մխիթարեան Հայերէ կատարուած է , դրեթէ բառ առ բառ նոյն է , բացի յետոյ ներմուծուած կարգ մը փոփոխակներէ , Գուլամբերեանի՝ հրատարակա

6. Հմմտ. ԱՄԱՅՆԱՆ Ե. , Ազգագրական համագէտ , 1907, ԺԲ. Գիրք , էջ 177-79 : Հմմտ. ԱՊՈ-ՅԱՅՆԱՆ ԱՐՇԱԿ , Պատմական Հայաստանի սահմանները , Գահրէթ , 1950, էջ 409-413 :

7. Ն. ԱՌՆՆՑ , Դաւիթ Բէկ վեպի պատմական հիմք , Փարիզ , 1937, էջ 122 եւ յլ. : - ԼԵՕ , Հայոց պատմութիւն , Երևան , 1948, էջ 665-699 :

8. Ստեփ. Ծահումեան՝ 1733ին կը համարուի հասած ըլլալ Վենետիկ , ուր իր հօրեղբայրը Ռուսիան՝ ունէր առեւտրական զործանութիւններու կարեւոր տուն մը . տե՛ս այս մասին ԱԼԻՇԱՆ , Սիւսկան , էջ 300-302, 445 : - Իսկ Աւետիք քահանան , աւելի ուշ ժամանակ Հոռոմ

երթալու համար անցած է Վենետիկէն : Հմմտ. Հ. Նդիա Փէշիկեան , «Դաւիթ Բէկի վէպին պատմական աղբիւրները եւ Մխիթարեանը» , Բազմ. 1938, էջ 172-187 :

9. ԱՐԳԱՐ ՍՏԵՓԱՆՈՍԵԱՆԻ ԳՈՒԼԱՄԻՐԵԱՆՑ , Դաւիթ Բէկ : Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէկին եւ պատերազմաց Հայոցն Խափանու , որք եղին ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի , այն է յամի Տեառն 1722 եւ Հայոց 1171, զորս ետուն զրեկ , որք ի սկզբանէ մինչեւ ցլախճան յառաջողէմ լեալը էին յամենայն պատերազմուն , եւ ակնհաստես իրացն եղելոց , այսինքն Ստեփանոս Վրթանիսեան , որ ի տանէն էր Ծահումեան , ի դաւառէն փոքր Սիւնեաց , եւ յա-

ծին հետ, որ օրինակութիւն մըն է Վենետիկի ձեռագրին, բայց այլափոխուած եւ խեղաթիւրուած. ասիկա հիմ ծառայած է Բաֆֆիի վէպին եւ Լէոյի պատմութեան: Ասոր խորագիրն է «Ընտիր պատմութիւն Դաւիթ Բէկին եւ պատերազմացն Հայոց Ղափանու, որք եղեն ընդդէմ Թուրքաց ի մերում ժամանակի»:

Հետեւելով պատմական հիմը կազմող վենետիկեան ձեռագրին՝ տեսնենք համառօտեւ Հայկիմը բերդին առնչութեամբ Դաւիթ Բէկի պատերազմներուն գլխաւոր կէտերը: Գալով Վրաստանէն Ղափան, մակագրուած «Յօքնաքերդ գաւառ», հրամանով Վախտանգի որդւոյն Բակուրին՝ իշխանաց իշխանին (Շահնավադին), իր ղեկուարկան գործողութիւններու առաւելին կ'ըրոնը կ'ըլլայ Սիխանի Շահեր բերդը<sup>10</sup>, ուր հասնելէն առաջ արդէն կը ջարդէ Նրեֆ-գագաքեան (աճ. Իււթ-Իւթ) կոչուած տեղւոյն այլազգիները՝ որոնք Գարաջօրու կ'անուամուէին: Շահեր ասանին մէջ հաստատուելով, Տաթեւի վանքին առաջնորդին միջոցաւ կը տեղեկացնէ Սիւնիքի Հայերուն՝ իր պալուն պատճառը: Իսկոյն կը խմբուին չուրջը չորս հաւրէր<sup>11</sup> քաջ մարդեր, որոնց վրայ սպարապետ կը կարգէ Մխիթար «անպարտելի»ն: Ճիվամշիքի այլազգիները 16.000 զօրքով դէմ կ'ելլեն Դաւիթին, որ կը յաղթէ անոնց իր սակաւամթիւ քաջերով: Հրաման կու

տայ Մխիթար սպարապետին բնաջնջելու Քարքայար ասանին այլազգի բնակիչները՝ միայն երկու հարիւր մարդերով, եւ այսպէս կ'ըլլայ: Այս յաղթութիւններուն լուրը տարածուելով Գողթին, Ճահուի, Կեհնուու, Սիւնիքի եւ Արցախի այլ եւ այլ տեղերը, երկտասարդներու մէջ կ'արթննայ սէրը ազատութեան եւ կու գան ղեկուարելու Դաւիթ Բէկի դըօշին տակ, եւ բանակին թիւը կը հասնի երկու հազարի: Կու դայ իրեն միանալու նաեւ Ղարաբաղի Չանդուր գաւառին Թորոս իշխանը. Դաւիթ իրեն կու տայ օգնական զօրավար մը՝ որուն անունն էր Պայինդուր: Անոր հակառակ՝ գլխատել կու տայ ուրացող Բաղին (նախապէս Դաւիթ կոչուած), Տաթեւի մեկը, որ զօրք ժողովելով կ'ընդգրկմանոր անոր ազգասիրական ձեռնարկին: Յետ տասնեակու օր Շահերի եկեղեցւոյն մէջ, ժողովուրդին ղիմաջը՝ ըսել տալու բարձր ձայնով «Լուսն Լուսաւորչի հաւատոյն, վա՛յն ուրացողին», հուսկ մահուան կը դատապարտէ, այսպէս անդրբելիօքն պատժելով չարութիւնը եւ ազգադաւաճութիւնը:

Տարուան մը ընթացքին, 1722-1723, ան իմաստուն վարչադիտութեամբ եւ անտեղիտալի կամքով՝ ղեկացաւ իրեն միացնել սրտեր եւ կամքեր: Հալիմը բերդի տէր Փարսաղան մեկիք, եւ ասոր փեսան՝ Տէր Աւետիք քահանայ, ղեկուարկան քաջու-

սանէն Եկատատանց, եւ այլ ոմանք ընդ նա..... (չոս յապաւուած են անուններ ձեռնարմատութիւններ): Ձնվուած է Հ. Ղուկաս Ստեփանեան Սերաստացիի անունը՝ որ առաջին խմբագրութեան հեղինակն է, եւ Աւետիք քահանային՝ որ պատմոյն է Բ. խմբագրութեան (տպ. Վաղարշապատ, 1871):

10. Գուլամթիւրեանցի հրատարակութեան մէջ կ'ըսուի. «Եւ այս անտի (այսինքն Իււթ-Իւթէն) չուեաց զնոց եւ բանակեցաւ ի յամուրն, որ կոչի Հայրաշէն կամ Շինուկայր: Այս անուանին համատուութիւնն է Շնիւր, ինչպէս կը զանենք ձեռագիր բնագրին մէջ՝ որ Ս. Ղազարու Մատենադարանին մէջ կը պահուի. «Եւ այս անտի եկեալ բնակեցաւ ի յամուրն, որ կոչի Շնիւր»:

11. Ա. կամ համառօտ խմբագրութեան համաձայն, կատարուած Հ. Ղուկաս Ստեփանեան

նէն, Դաւիթ Բէկ Վրաստանէն կը մեկնի աբգէն 2000 ղեկեալ ուժերով. Տաթեւի առաջնորդին խօսքէն վերջ կ'աւելան անոնց վրայ չորս հազար եւս (եւ ոչ թէ չորս հարիւր), որով ղեկնորհներուն թիւը կը հասնի վեց հազար: Այս տարբերակը իրական թէ վրկպակով աղբուած՝ կարելի չէ ճշտել ուրիշ աղբիւրով, բայց եթէ Բ. խմբագրութեանէն հանուած աղեւակներով, ուր սակայն կը պակսին այս մանրամասնութիւնները: Հոն կը պակսի նաեւ Վրաստանէն մեկնած ատենը առած ջրան հարեալակներու յիշատակումը, որոնցմէ քանի մը հատին անունները կը թուէ Ա. խմբագրութեան պատմութեան սկիզբը, որ մեղի աւելի բնական կը թուի. այսպէս Արթանգիլի, Կեօրիկի, Կեօրիկի փոքր կոչեցեալ, Մատուր, Ղաքակեօզ, Թաքոս, Նղիկար, Յարութիւն եւն. եւ Սարկիման ընդ նոսա:

թեամբը նշանաւոր, չուղեցին միանալ իրեն: Դաւիթ բանասիրեց զանոնք Շնհերի մէջ: Յովհաննէս իշխան Գուգարքի, Դաւիթի բազակայութեան արձակել կու տայ զանոնք, ու Դաւիթ ի յարգանս իշխանին՝ կը լռէ եւ կը հաւանի: Տէր Աւետիք կու գայ յետոյ եւ ինքնակամ կը նուիրէ իր բազուկը՝ հայրենի հողին ազատութեան համար. Դաւիթ զայն կը նշանակէ զօրավար եւ կու տայ անոր 440 մարդ:

Չաւնդուրի այլազգիները բանակ կը շարժեն Դաւիթին դէմ՝ խմանալով որ Թորոս իշխան միարանած է Բէկին հետ. կը յարձակին 18-000 զինուորով, բայց կը յաղթուին Թորոսէն: Նոյնպէս՝ Ասլամաս Դուլի Սան կը փորձէ յարձակիլ Հայոց վրայ, բայց Դաւիթ կանխելով զինքը՝ կը գլխի մտնոր Զեւու (Ծաւ) բերդին վրայ իր բոլոր զօրավարներով եւ բանակով, բայց երկու օր պաշարելէ ետք՝ անկողներէ կ'ըլլայ զբաւուած. այն առնէ հրաման կու տայ Մխիթարի եւ Տէր Աւետիքի՝ ուժի գին յարձակումով մը ներս խուժել. ահոնք կը սպաննեն բերդապահները եւ չորս հազար մարդ՝ որոնք ապաստանած էին ամբոցին մէջ:

Դաւիթ Բէկ 1724ին. - Դաւիթ Բէկ նախ իր ուժերը կը դարձնէ Որոտնայ վրայ եւ կը զբաւէ: Նախիջևանի մելիքը 14-000 զինուորով կը յարձակի Հայոց վրայ՝ բանակները Նախիջևանի գետին մօտ կը դարնուին իրարու. Հայերը ի սկզբան ուժիցին յարձակումով կը փախցնեն թշնամին, սակայն ան յանկարծ ետ դառնալով՝ կը յաջողի հարուածել եւ ըսպաննել հազար մարդ հայկական բանակէն: Դաւիթ կը քաշուի Հալիճոր աւանը եւ հոն կը շինէ իր ամբոցը, որ ինչպէս ըսինք սկիզբը՝ կոչուած է Դաւիթի բերդ: Թորոս իշխանի (տէր Չաւնդուրի) եւ Բաթալի խանի (տէր եւ իշխան Բարկուշատ զաւառին) միջեւ ընդհարումներ տեղի կ'ունենան: Բաթալի խան 18-000 զօրքով կը փորձէ մտնել Թորոսի հողերուն մէջ, երբ սա իր 6-000 զօրքով կը պատրաստուէր յարձակելու Գողթն գաւառի Օրդու-

վար (Որդուպատ) քաղաքին վրայ: Բաթալի զօրքը սարսափահար կը փախչի Թորոսի առջեւէն, բայց մատնիչ Ֆրանկուլ հայ իշխանը, հակառակ իր խոստումին օգնելու իրեն՝ Բաթալի խանին դէմ, կը դաւածանի եւ պատճառ կ'ըլլայ Թորոսի մահուան: Բաթալի խան, սակայն, չի կրնար մտնել Չաւնդուր, որովհետեւ Նուպար զօրավարը (Թորոսի տեղակալը) թոյլ չի տար ներս մտնել: Այս զինուորական շարժումները՝ Դաւիթ Բէկի ուղղակի կամ անուղղակի հրամաններով տեղի կ'ունենան: Ան իր արդարամտութեամբ, քաղցրութեամբ եւ միանգամայն խստութեամբ, իր վեհանձն, արիասիրտ եւ հեռատես խմաստութեամբ սիրուած էր իրեններէն եւ սարսափն էր թշնամիին: Զինուորական որեւէ յանցանք կամ վատութիւն խիտ պատիժի կամ մահուան կ'ենթարկուէր իրմէ. այսպէս՝ զլուրը կտրել տուաւ Պապ զօրավարին (Կենառուղի իշխան), որ թշնամիին բազմութեան վախճալով՝ թիկունք դարձուցած էր անոր: Կենառուղի վրայ իշխան կարգեց յետոյ իր սիրելին՝ Ստեփան Շահումեանը: Մեղրիի պատուութեան համար զրկեց Պալիշուր (զօրազուլիս Չաւնդուրի բանակին) եւ Ստեփան Շահումեան, որոնք թէ եւ յաղթեցին 18-000 հոգինոց բանակի մը, բայց Մեղրիի օտարազգի (պարսիկ-թուրք) բնակիչները չզգարեցան նեղութիւն տալէ Հայերուն:

Դաւիթ Բէկ 1725ին. - Այսպէս Դաւիթ Բէկ յաջողեցաւ զրեթէ բովանդակ Դաւանի եւ ըրջակայքի Հայերուն դիրքն ու կեանքը ապահովցնել օտարազգիներուն դէմ, անաջնջելով զրեթէ զանոնք այդ հողերուն վրայ. սակայն Թուրքեր՝ Ղազան-կուլուի լեռներէն իջնելով Փոքր Սիւնիք, սկսան խաղաղած երկրին վրայ ապաստանութիւններ ընել: Դաւիթ Բէկ անոնց դէմ զրկեց Մխիթար Սպարապետը եւ Տէր Աւետիքը՝ չորս հարիւր մարդերով. հազիւ այս վտանգէն ապաստած՝ Կիմանայ որ Բարկուշատի իշխանը բազմաթիւ զօրքով կու գայ Հայոց դէմ: Դաւիթ կը զրկէ

դարձեալ Մխիթար սպարապետը 1700 մարդերով. խումբին մէջ էին նաեւ Ստեփան Շահումեան, իշխանը Կենաուղին եւ Պալի զօրավար՝ որդի Փարսաղանի։ Այս պատերազմին մէջ Մխիթար, որ կը թուի թէ դառնացած էր Դաւիթ Բէկին դէմ, կը լքէ պատերազմի դաշտը, ուրիշներ ալ կը հետեւին իրեն. թշնամին կը զօրանայ եւ Հայերը կը կորսնցնեն չորս հարիւր զինուոր, եւ Ստեփան Շահումեան ալ դերի բռնուելով կը տարուի Բարկուշատ։ Սաստիկ էր Դաւիթի արդար զայրոյթը Մխիթարի դէմ եւ կ'ուզէր սպաննել զայն, բայց ներքեց ուրիշներու միջնորդութեամբ։ Սաստիկ յուզուած էր նաեւ Ստեփանի դերի իյնալուն համար, որ սակայն կը յաջողի փախչելով հասնիլ Հալիճոր։

Դաւիթ Բէկ 1726ին. - Յաջորդ տարին, 1726ին, քաղաքական նոր դէպքեր կը յեղաշրջեն կայսութիւնը. ռուս, թուրք եւ պարսիկ տիրապետութեան ձգտումներ կը վրդովեն երկիրը։ Օսմանեան թուրքերը կը զօրանան Պարսիկներուն վրայ, կուգան ու կը պաշարեն Շրեւան քաղաքը, եւ անկէ յետոյ կ'իջնեն Սիւնեաց երկիրը՝ Ղափան։ Պարսկաստանէն հոկայ բաղուածիւն մը զօրքերու կը մտնէ Սիւնիք եւ Արցախ։ Հայերը վախցած այս ահաւոր խուժանէն, կը լքեն Դաւիթը եւ կը միանան Օսմանցիներուն։ Դաւիթ կը մնայ առանձին Հալիճորի մէջ՝ տասներեօթ զինուած մարդերով միայն. յետոյ կը հասնին Մըխիթար, Աւետիք, Փարսաղանի իրենց առօրացած խումբերով. կու գան ուրիշներ եւս եւ բոլոր խումբին թիւը կ'ըլլայ շուրջ 450 անձ։ Բերդին մէջ կային նաեւ ասոնց ընտանիքները, երեք եպիսկոպոսներ, տասներեք քահանաներ եւ կուսանաց վանքին մէջ ալ (որ կը դառնուէր բերդին մօտ) շուրջ քառասուն միանձնուհիներ։

Պէջեր փաշա եւ Արապ Ալի փաշա բազմաթիւ զօրքերով - որոնց կը մասնակցէին Դաւիթ Բէկի բանակէն հեռացած քաջ զինուորներ, հմուտ եւ տեղեակ իրենց նախկին զօրապետին հնարամտութիւններուն ու զինուորական դաղտնեք-

ներուն. նմանապէս Բարկուշատի Բաթալի խանին զօրքը, Գողթնի, Որդուպատի, Չաւնդուրի, Մեղրիի Ղարաչօուլու կոչուած թուրքերը եւ բաղմութիւն մը այլ-ազդիներու, որոնցմով կազմուած էր 70 հազարնոց բանակ մը - կը յարձակին Դաւիթ Բէկի փոքրիկ՝ բայց անառիկ բերդին վրայ, ուր 450 մարդ միայն կայ։ Այդ հակայ բանակը, ուրեմն, կու գայ եւ կը ճակատի Հալիճորի դետին (Որոտան) միւս ավին վրայ։ Դաւիթ Բէկ կը փութայ խումբ մը զինուորներով իջնելու բերդէն, Հալիճորի աւանը եւ դետին անցքը խափանելու համար։ Ասոնք երկու օր թոյլ չեն տար որ օսմանեան բանակը կարենայ անցնիլ դետը։ Սակայն տեղւոյն ծանօթ Հայեր կ'առաջնորդեն թշնամի բանակը՝ անցնելու դետը ուրիշ կողմէ եւ խուժելու աւանին մէջ։ Դաւիթ կ'աճապարէ ամբանալ իր բերդին մէջ։ Ինչպէս երբեմն Վարդանանք, այսպէս ալ Դաւիթ Բէկ եւ ընտրեալ խումբը, զօրացած նախ խոտովանութեամբ եւ Ս. Հաղորդութեամբ, կը պատրաստուին դիմադրուելու թշնամիին։ Մինչ ժողովուրդը ներսը կ'աղօթէ Աստուծոյ, Դաւիթ Բէկ իր քաջերով օրեր կը դիմադրէ, եւ ամէն օր թշնամի բանակէն հարիւրաւորներ կ'իյնան՝ դարնուած բերդապահներու հրացաններէն։ Պաշարման եօթներորդ օրը կուրս սոսկալի կ'ըլլայ. Օսմանցիները 26 սանդղաձեւ մեծ մեքենաներ կը յարմարցնեն բերդին պատերուն, որով կը յուսալին դիւրաւ ներս մտնել. սակայն բերդապահներու սուրբերը՝ վաղահաս թուրքերու պէս, կ'ըսէ ժամանակագիրը, վար կը զլորէին զանոնք։ Ութերորդ օրը Մխիթար եւ Աւետիք երեք հարիւր զինուորներով յանկարծ դուրս կ'ըլլեն ամբոցէն եւ կը յարձակին պաշարողներու վրայ, որոնք յանկարծակիի եկած կը շփոթին եւ սարսափած փախուստի կը դիմեն։ Դաւիթ Բէկի հետ մնացած զինուորներն ալ բերդէն ելլելով՝ իրասին կը հալածեն թշնամին եւ կը տիրանան անթիւ աւարի։ Օսմանեան հակայ բանակը կը ցրուի, զոհ տալով 12.000 մարդ. իսկ բերդապահները



Օսմանցիներուն երեք անգամ ըրած արշաւանքները Ադուլիսի վրայ, երեք անգամ ալ ձախողութեան կը հանդիպին: Այս զէպքերէն քանի մը օր ետք՝ Օսմանեան հսկայ բանակ մը կը հասնի եւ կը բանակի Մարաղու դաշտին մէջ: Պարսից չահր երեք խաներ զրկած էր իրենց զօրքերով Դաւիթ Բէկի օգնութեամբ: Բայց անոր հանձարն էր որ Օսմանցիներուն հետ յաջորդաբար տեղի ունեցած բնդհարումներուն մէջ ալ՝ բարձրացուց իր վարկը Պարսից չահին առջեւ եւ տարածեց իր սարսափը թշնամիներուն վրայ: Մարաղու դաշտին պատերազմին մէջ պարսիկ խաներու զուգը փախաւ Օսմանցիներուն առջեւ եւ յաղթանակը տարին միայն Հայերը, որոնք փախստական Պարսիկները հետապնդելով վերադարձուցին Ադուլիս, իսկ փախող խաներու տուները մտնելով՝ անոնց կիներն ու աղաթիւնները գերի բռնած տարին Հալիճոր: Երկու օր ետք՝ Ադուլիսցիք եւ Մեկիք Մուսին (որոնք զադանի զանակից էին Օսմանցիներուն), իրենց դաւաճանութիւնը յայտնեցին՝ յարձակելով Դաւիթի զօրքերուն վրայ, որոնք քաղաքէն դուրս Ս. Թովմայի վանքն էին: Տեղի ունեցան հրացանաձգութիւններ, բայց Դաւիթի բանակին զօրապետները չուզեցին աւելորդ արեւն թափել, վանդի տասը հազար տուն հայ կար քաղաքին մէջ: Մեկիք Մուսին՝ նեղաւոր մարդ, չուզեց լսել միջնորդող Մեկիք Փարոտզանի իսկ խօսքերուն, եւ սպաննել տուաւ զայն՝ որ իր կեանքը ապատած էր: Դաւիթի զօրքերը նոյն ե յաջորդ օրերուն կ'ապատակեն եւ կը դրաւեն ինչքերը Ադուլիսցիներուն եւ կը տանին Հալիճոր: Ապրտամբութիւն մը կը ծագի նաեւ Զաւնդուրի մէջ, ուր օսմանցի ոստիկաններ գլուխ անցած էին եւ տիրապետած ժողովուրդին վրայ. Դաւիթ կը զրկէ տասնը-չորս զինաթիւնը՝ կապուած իր առջեւը բերելու անոնց զօրավարները եւ ոստիկանները: Անոնք կը խոնարհին եւ վերստին հպատակութիւն կը յայտնեն իրեն: Բաթալի խոնն ալ կը ստեղծէ իրբտում,

եւ երեք հայ զիւղերու վրայ յարձակելով՝ անոնց զինաւորները կը տանի Բարկուշատ, բայց Տէր Աւետիք կը նուաճէ այս իրբտումն ալ, կ'ապառէ Հայերը եւ երկու թուրք զօրապետները ձերբակալելով կը տանի Զաւնդուր:

Դժբախտաբար 1728ին Դաւիթ Բէկ ծանրապէս կը հիւանդանայ եւ կը մեռնի, վեց տարի մնալով Դաւիթի մէջ ստեղծած իր իշխանութեան վրայ: Միւրթար սպարապետ միաճախութեամբ կ'ընտրուի յաջորդը Բէկին, բայց ան չունէր հմայքը Դաւիթին, չունէր այն օգնուական եւ իշխանական յատկութիւնները եւ կառավարելու ձիրքը, հակառակ իր քաջարի եւ զինուորական տեսակէտով խիզախ եւ անհրկիւղ նկարագրին: Կը սկսի փութով անմիաբանութիւն մը ծալք տալ Հալիճորի եւ շրջակայ աւաններու մէջ: Օսմանցիք պատեհ առիթ առնելով այս փոխուած տրտուր կացութենէն՝ կ'արշաւեն մեծ բազմութեամբ Դաւիթի բերդին վրայ: Կ'իյնայ խռովութիւն Միւրթար սպարապետի զօրքին մէջ. Տէր Աւետիք կը զրկուի Օսմանցիներու փաշային՝ խաղաղութեան պայմաններ առաջարկելու: Անոնք կը խոտանան խնայել կեանքերուն, եւ իրենց քով իրը պատանդ պահելով Տէր Աւետիքը՝ կը պահանջեն որ բացուին բերդին դռները: Նոյն զիւղերը Միւրթար սպարապետ կը փախչի բերդէն: Յաջորդ օրը տխուր ճոնչիւնով մը կը բացուին Դաւիթի բերդին դռները: Օսմանցիները կը զբժնի իրենց երդումին եւ ներս մտնելով կը կործանեն բերդը, կը հողապաւն ինչքերը եւ կը ջարդեն այր ու կին, եւ առնելով Միւրթար սպարապետի կիներն ու որդիները՝ կը հեռանան անկէ: Փաշան թոյլ կու տայ որ Տէր Աւետիք միայն ընտանիքով մնայ Հալիճոր աւանին մէջ: Բայց երբ ուրիշ Օսմանցիներ վրայ հասնելով կ'ուզեն Աւետիքը սպաննել, ան կը փախչի եւ կ'ապաստանի փաշային մօտ, որուն հրամանով դուրս կ'ելլէ երկրէն եւ կ'երթայ Գաղատիա եւ ապա Հոռով, իր քահանայ վիճակով ըրած այնքան սպանութիւններ

րուն համար ներում խնդրելու Գերադոյն Բահանայապետէն<sup>12</sup> :

Մխիթար սպարապետ, որ փախած էր Հալիճօրի բերդէն, կ'երթայ ու կը ժողվէ նոր զօրքեր, կը յարձակի Օսմանցիներուն վրայ, կը քարոզէ, կը զբաւէ աւաններ, կը պաշարէ Օրդուխարն ալ եւ կ'առնէ զայն ու սուրէ կ'անցընէ տեղւոյն թուրքերը եւ մեծ աւարով կ'երթայ Խնձորեակ բերդը, որ 1730ին՝ գիւղին հայ բնակիչները, որոնք համաձայն էին իրեն՝ իրենց բերդը զինուորական կեդրոն բնելուն, կը սպաննեն զինքը հրացանով եւ զլուխը կտրելով

կը տանին Թաւրէզ՝ Օսմանցիներու փաշային: Սա՝ զայրացած անոնց անմիտ զործին վրայ՝ այդպիսի քաջ մարդ մը սպաննած ըլլալուն, կը հրամայէ որ կտրեն անոնց բոլորին ալ զլուխները: Կը ցրուին, կ'ըսէ ժամանակակից անանուն պատմագիրը, հայ զօրքերը. մաս մը անոնցմէ կ'երթայ զինուորելու Գուգարքի Յովհաննէս իշխանին մօտ եւ ուրիշներ ալլուր, ու Ղափան կ'իյնայ վերստին թըշուառ զերութեան մէջ:

Հ. ՄԻԿԱՅԷԼ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԵԱՆ

12. Հոս ալ կը տարբերին երկու ընդարձակ բնագիրները. Գուգարքեանցի աղագրութեան մէջ չ'ուի մայ Բահանայապետին տեղ յիշուած է Երուսաղէմի Սրբազան պատրիարքը: Գուգարքեանց ընդունայն տեղ կը մեղադրէ Չամչեանը, փոխանակ Երուսաղէմի՝ Հոսովի Բահանայապետին անունը տուած ըլլալուն հա-

մար: Սակայն այս գէտքերուն հարադատ բնագիրը՝ համաձայն է Չամչեանի աւանդածին (Գ. հտ. զլ. ԽԸ եւ ԽԹ, էջ 784-800): Ինչպէս թիւրումը տեղի ունեցած է Գուգարքեանցի հրատարակած բնագրին մէջ. Տե՛ս այս մասին, Բագմ. 1938, էջ 172-187, ինչպէս յիշուեցաւ հոս, ծանօթ. թ. 8: